

توفان بر فراز قفقاز

○ رحیم نیکبخت

○ توفان بر فراز قفقاز (نگاهی به مناسبات منطقه‌ای ایران و جمهوری‌های آذربایجان، ارمنستان و گرجستان در دوره نخست استقلال ۱۹۲۱-۱۹۱۷)

○ تألیف: کاوه بیات

○ ناشر: مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه، ۱۳۸۰، ۴۵۶ ص، ۱۸۵۰ تومان

بخش چهارم کتاب «نظم نوین» نام دارد که فرجام این سه جمهوری و ختم ماجرای استقلال آنها به دست بلشویک‌ها را بررسی می‌کند. فهرست منابع و اعلام و یک نقشه از جمهوری‌های قفقازیه با مرزهای تقریبی سال ۱۹۱۹ پایان بخش کتاب است.

این پژوهش به جهات مختلف دارای اهمیت و شایسته دقت و توجه است. نخست مراجعه به انبوهی از اسناد منتشر نشده که برای اولین بار مورد استفاده تحقیق قرار می‌گیرند. همچنین استفاده فراوان از اسناد منتشر شده در داخل و خارج از کشور، مقالات متعدد، منابع غیرفارسی چون انگلیسی و ترکی، حکایت از تلاش طاقت‌فرسای مؤلف دارد.

این اثر با توجه به فقدان منابع متقن در مورد تحولات این منطقه و وضعیت ایران در قبال آن، یکی از منابع مهم این دوره به حساب می‌آید. این کتاب به لحاظ تاریخ تحولات سیاسی - منطقه‌ای ایالت آذربایجان ایران هم مطالب منتشر نشده‌ای ارائه می‌نماید. نظر به این که در طی این سال‌ها قفقاز در تلاش برای کسب هویت جدید بود، این پژوهش بدون شک یکی از منابع مهم برای محققان جمهوری‌های سه‌گانه آذربایجان، ارمنستان و گرجستان - محسوب می‌گردد. حجم گسترده اطلاعات ارائه شده براساس منابع آرشیوی ارزشمند یک کشور دیگر - ایران - ضرورت مراجعه به این کتاب را چندین برابر می‌کند.

آنچه به این پژوهش اهمیت بیشتری می‌دهد، تحولات قفقاز پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی است که ریشه این تحولات به سال‌های ۱۹۲۱ - ۱۹۱۷ بازمی‌گردد. مؤلف در پاراگراف آخر مؤخره خود به این موضوع مهم اشاره می‌کند.

«مرور بر اهم تحولات و نکات مطرح شده در این بررسی بیانگر آن است که بسیاری از مسایل و موارد مطرح در مناسبات منطقه‌ای ایران در حال حاضر، چه نکات مربوط به روابط ایران و جماهیر سه‌گانه قفقاز و چه مسایل مرتبط با نحوه رویکرد دیگر قدرت‌های منطقه‌ای و جهانی نسبت به این مقوله، در دوره نخست استقلال شکل گرفتند و بسیاری از تحریکات و تحولاتی که در پی فروپاشی، مقدرات این سرزمین را رقم زدند، در واقع ادامه همان تحریکات و تحولاتی بودند که در این دوره کوتاه شکل گرفتند، ولی به دلیل چیرگی بلشویسم برای مدت زمانی مدید ولی بدون یک دگرگونی ماهوی از تب و تاب بازماندند. شناسایی این پیشینه - به گونه‌ای که در این بررسی سعی بر آن بوده است - بدون تردید هم در روشن شدن بخشی از تاریخ روابط خارجی ایران مؤثر خواهد بود و هم در شناخت برخی از تحولاتی که در حال حاضر نیز مناسبات خارجی ایران را تحت‌الشعاع دارند. (ص ۴۲۹).

حوزه جنوبی منطقه قفقاز که تا قبل از جنگ‌های ایران و روس در قلمرو مرزهای سیاسی ایران قرار داشت، در قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم میلادی از کانون‌های مهم تحولات تأثیرپذیر و تأثیرگذار در ایران بوده است. به‌رغم اهمیت تحولات این منطقه در تاریخ معاصر ایران - از قبل از مشروطیت تا مسایل حاد بحران آذربایجان - در این زمینه با فقدان منابع کافی مواجه هستیم؛ به همین سبب تلقی و دیدگاه‌های موجود در مورد جنوب قفقاز (از تاریخ، به ویژه جمهوری فعلی آذربایجان) بیشتر جنبه احساساتی و غیرواقعی دارد. یکی از پژوهش‌های جالب و منحصر به فرد که با مراجعه به هزاران برگ سند موجود در آرشیو وزارت امور خارجه صورت گرفته است، کتاب توفان بر فراز قفقاز می‌باشد.

این کتاب به بررسی یکی از مقاطع مهم تاریخ حوزه جنوبی قفقاز بین سال‌های حساس ۱۹۱۷ تا ۱۹۲۱ می‌پردازد و می‌توان آن را روایت ایرانی تحولات قفقاز در این سال‌ها تلقی کرد. این کتاب می‌تواند در کنار منابعی دیگر به روشن‌تر شدن حوادث فراموش شده تاریخی کمک کند. از جمله منابع دیگری که باید برای درک واقعی‌تر تحولات قفقاز به ویژه جمهوری آذربایجان در رابطه با ایران در اوایل قرن بیستم مورد توجه قرار گیرد، مجموعه اسناد منتشر شده «هیأت فوق‌العاده قفقازیه» به کوشش آقای رضا آذری شهرضایی است.

کتاب توفان بر فراز قفقاز، پژوهشی اسنادی است که در چهار بخش به بررسی تحولات و حوادث این دوره می‌پردازد. بخش نخست: انقلاب و استقلال نام دارد و در شش فصل با عناوین زیر ترتیب یافته است: فروپاشی امپراتوری روسیه، راه دشوار استقلال، جمهوری‌های سه‌گانه، فحاریت آذربایجان، تحولات مرزی. بخش دوم «قفقاز آزاد» نام دارد. از مطالب مهم این بخش می‌توان به بحران در آذربایجان، گرجستان و ارمنستان، جابه‌جایی قدرت در این جمهوری‌ها، مقدرات سرزمین‌های از دست رفته و نقش بریتانیا در ترسیم خطوط مرزی اشاره کرد.

«بحران استقلال»، عنوان بخش سوم می‌باشد. فصول این بخش به این شرح است: فصل اول: در آستانه انتخابی نو؛ فصل دوم: مذاکرات منطقه‌ای و بین‌المللی؛ فصل سوم: ایران و مخالفانش؛ فصل چهارم: توافق‌های ایران و آذربایجان؛ فصل پنجم: فروپاشی سپاه داوطلب؛ فصل ششم: کمالیسم و قفقاز؛ فصل هفتم: آخرین تلاش‌های ایران؛ فصل هشتم: سقوط جمهوری آذربایجان؛ فصل نهم: توافق ایران و مقاومت تفلیس؛ فصل دهم: همسایه جدید.